

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΤΟΥ ΒΑΓΝΕΡ

Η ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΙΣ,--Η ΨΥΧΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΥΡΓΟΥ,
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΓΡΑΛΛ,--Ο ΠΑΡΣΙΦΑΛ,--ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΖΗΚΑΚΗ
ΠΕΣΜΑΤΖΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ 1928

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΤΟΥ ΒΑΓΝΕΡ

Η ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΙΣ, — Η ΨΥΧΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΥΡΓΟΥ,
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΓΡΑΛΛ, — Ο ΠΑΡΣΙΦΑΛ, — ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ.

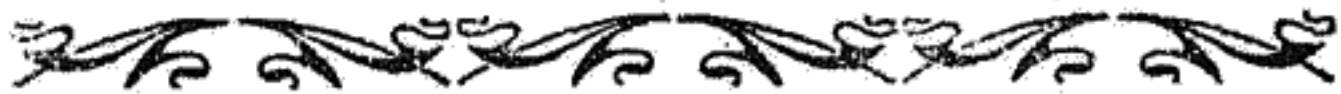
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΖΗΚΑΚΗ
ΠΕΣΜΑΤΖΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ 1928

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Τύποις, ΠΑΡ. ΛΕΩΝΗ, Περικλέους 16.

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΟΥ ΒΑΓΝΕΡ

Α'

Εἰς τὸ κύκνειον ἄσμα του, γράφων ὁ πολὺς Βούντ καὶ περὶ θρησκείας, παρατηρεῖ ὅτι ἐνῶ πρὸ τριάκοντα καὶ τεσσαράκοντα ἐτῶν οἱ διανοούμενοι ἐτήρουν στάσιν ἐχθρικήν πρὸς αὐτήν, μόνου τοῦ ὄχλου παραμένοντος πιστοῦ εἰς τὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις, τὰ πράγματα ἀντεστράφησαν βαθμηδὸν καὶ σήμερον ἀπεμακρύνθη μὲν κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τῆς θρησκείας ὁ ὄχλος, ἐπέστρεψαν ὅμως εἰς αὐτήν οἱ διανοούμενοι, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἐγεννήθη ἰσχυρότατον ἐνδιαφέρον πρὸς ὅ,τι καλεῖται θρησκεία, θρησκευτικότης ἢ θρησκευτικὸν φαινόμενον. Εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ὀφείλομεν τὴν ἐμφάνισιν τοῦτ' αὐτὸ κλασικῶν περὶ τὴν ψυχολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς θρησκείας ἐρευνῶν, τὰς ὁποίας ὡς «ἀστικὰς» ἴσως δὲν εἶχον ὑπ' ὄψιν ὅσοι, εὐφυέστατοι ἄλλως ἄνθρωποι, «ἐκοινωνιολόγουν» πρὸ τινος περὶ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐνθουσιώδεις καὶ

πάσης τιμῆς ἀξίους πιστούς. Ἐὰν ὁ Βοῦντ ἐξῆ ἀκόμη θὰ διεπίστωνεν ὅτι καὶ ὁ ὄχλος ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὴν θρησκείαν, ἀδιάφορον ποίαν, ἐπειδὴ, διὰ τὴν μεταχειρισθῶ τὴν φράσιν συγχρόνου ποιητοῦ, ἀμφιδάλλει σήμερον ὁ ἐν ἡμῖν θεὸς περὶ τῆς ἐπιστήμης, ἢ δὲ ψυχῆ ὁρμῶ ἀκόρεστος πρὸς τὸ σύνολον βάθος καὶ τὴν σύνολον ἔννοιαν τῆς ζωῆς.

Πρὸ ἡμῖνος ὁμοῦ αἰῶνος τὰ πράγματα δὲν εἶχον τοιουτοτρόπως· ἡ χρεωκοπία τῆς βαθείας μὲν, ἀλλὰ φαντασιώδους καὶ τὴν πείραν περιφρονούσης φιλοσοφίας κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἡ ὑλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς δαρβινείου ὑποθέσεως, ὡς καὶ αἱ νέα καὶ ἀνατρεπτικαὶ περὶ ἱστορίας καὶ κοινωνίας ἀντιλήψεις, εἶχον ὁδηγήσει βαθμηδὸν εἰς θρησκευτικὴν παρακμὴν καὶ εἰς περιφρόνησιν πάσης θρησκείας, τῆς ὁποίας ἐκήρυττον τὸν θάνατον ἢ τὴν ὁποίαν ἐζήτουν νὰ ἀντικαταστήσωσι δι' ἄλλου τινός, ὡς λ.χ. τῆς ἠθικῆς, τῆς τέχνης ἢ δι' αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀντιθρησκευτικὴ αὕτη κίνησις ἦτο τόσο ὁρμητικὴ, ὥστε παρέσυρεν ἀκόμη καὶ θεολόγους. Ἄλλ' ὡς εἵπομεν, τὰ πράγματα κατ' ὀλίγον μετεβλήθησαν. Ὅπως ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, τοιουτοτρόπως ζῆ καὶ ἡ θρησκεία ὡς σταθερὸς καὶ ἀμετάβλητος νόμος ἐν τῇ ψυχῇ ἢ-

μῶν, ἢ δὲ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ, διὰ τῆς ὁποίας, ἐντελῶς κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, ἐλπίζουν μερικοὶ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὅτι θὰ ἀφανίσουν αὐτήν, θὰ συνετέλει τὸ πολὺ εἰς μεταβολὴν τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς, οὐχὶ εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ ψυχολογικοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο ἤρχισε πάλιν ὁ κόσμος νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τοῦ Αἰωνίου, τὸ ὅποσον διὰ βαθυτάτων συμβόλων πειρᾶται νὰ ἐκφράσῃ ἢ θρησκεία, τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ κενὸν κατέστη ἀφόρητον, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τῶν συναισθημάτων τούτων ἐτράπησαν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν προσεκτικὴν καὶ βαθυτέραν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ «αἰωνίως θῆλυ», ἢ αἰωνία ἰδέα, τῆς ὁποίας σύμβολα μόνον εἶνε τὰ παροδικά, ὁ ἀκαταμάχητος πόθος, ὁ ἐνυπάρχων ὡς διαρκὲς κύμα ἐντὸς τοῦ στήθους μας καὶ ὠθῶν ἡμᾶς εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν λατρείαν τοῦ καθαρωτέρου καὶ ὑψηλοτέρου, ὑπερένικησε τὸ σκότος καὶ ἐδοήθησεν ἕνα ἐκ τῶν ἐρειπίων ἰδρυθῆναι νέος πάλιν κόσμος ὠραιότερος. Διότι «πρὸς κάτι καλλύτερον ἔχομεν γεννηθῆ». Ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ἀνακόπτουσιν οἱ τιτᾶνες τὴν κατὰ τοῦ Ὀλύμπου ἔφοδον, διότι κατανοεῖται ἡ ἀλήθεια τῶν λόγων τοῦ ποιητοῦ : «Ἐρώτησε ἱερεῖς καὶ σοφοὺς περὶ τῶν αἰωνίων προβλημάτων, καὶ ἡ ἀπάντησις των θὰ φανῆ εἰρωνεῖα κατὰ τοῦ ἐρωτῶν-

τος». Καὶ οὐ μόνον παραιτοῦνται τοῦ ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ συμμαχοῦντες πρὸς τοὺς θεοὺς ἀμύνονται τῆς θρησκείας κατὰ τῶν προσβολῶν τῆς ἡμιμαθείας, ὡς λ.χ. ἐν Γερμανίᾳ οἱ περὶ τὸ ὄνομα τοῦ Καπλέρου συνησπισμένοι περιφανεῖς φυσιοδίφαι, ἰατροί, φιλόσοφοι, ἀστρονόμοι καὶ ἱστορικοί. Ὁ διαβλέπων εἰς ὅλα αὐτὰ προκαταλήψεις τῆς «ἀστικῆς» ἐπιστήμης οὔτε τὴν ἐπιστήμην ἐγνώρισέ ποτε οὔτε τὸν πόθον πρὸς ἀπολύτρωσιν. Ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις καὶ δικαιολογία τῆς μεταστροφῆς ταύτης, ἡ ἑποῖα δὲν τείνει πρὸς παραδεδομένους θρησκευτικοὺς τύπους, θὰ ὠδήγει ἡμᾶς πολὺ πέρα τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης. Περιοριζόμεθα λοιπὸν εἰς τὸ νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἡ τεραστία αὐτῆς κίνησις τῶν νεωτέρων γενεῶν πρὸς τὴν θρησκείαν ἐν τῇ γενικωτάτῃ καὶ εὐρυτάτῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἀποδεικνύει μίαν ἀκόμη φοράν τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων τοῦ Αὐγουστίνου: «Μᾶς ἐδημιούργησες διὰ νὰ τείνωμεν πρὸς Σέ, Κύριε, καὶ διὰ τοῦτο εἶνε ἀνήσυχος ἡ καρδία μας ἕως ὅτου ἀναπαυθῆ ἐν Σοί». Διότι ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ κατ' ἀνάγκην νὰ εὔρη τὴν δι' αὐτὸν ὑψίστην ἀξίαν τῆς ζωῆς, διὰ νὰ ἀφοσιωθῆ εἰς αὐτὴν καὶ ρυθμίσῃ πρὸς αὐτὴν τὸν βίον του. Ἐφ' ὅσον κυμαινόμεθα ὡς πρὸς τὴν ὑψίστην ταύτην ἀξίαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν,

ἐφ' ὅσον ἡ καρδία ἡμῶν ἀμφιταλαντεύεται, ὁμοι-
 ἀζομεν πρὸς τοὺς ἄνευ ἐστίας ἀνθρώπους, πρὸς τὰ
 ἄνευ πηδαλίου πλοῖα, ἔρμαια τῶν κυμάτων, διε-
 σπασμένοι ἐσωτερικῶς, ἄνευ ἐνότητος καὶ ἄνευ
 περιεχομένου ζωῆς. Ὁ Νίτσε πρόκειται εἰς ἡμᾶς
 τοιοῦτο παράδειγμα, ἀλλὰ συγχρόνως δεικνύει
 καὶ τὸν ἀνεξίτηλον πόθον πρὸς θρησκευτικότητα,
 τὴν ἀδάμαστον ζήτησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς,
 τὴν ἀκαταμάχητον ροπὴν πρὸς ἀπολύτρωσιν ἀπὸ
 τοῦ κόσμου, ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος, ἀπὸ τῆς
 ἐσωτερικῆς διασπάσεως, ροπὴν ἢ ὁποῖα ὁδηγεῖ
 αὐτὸν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν τοῦ «ὑπεραν-
 θρώπου». Ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀνάγκη αὕτη
 ἐπεκτείνεται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰς ψυχὰς ὄλων
 ἐκείνων, τῶν ὁποίων τὸν θρησκευτικὸν κόσμον
 εἶχον ἀνατρέψει αἱ παντοῖαι δυνάμεις τοῦ περι-
 βάλλοντος, καὶ ὁ ἔχων ὦτα ἀκούει σήμερον ἐν
 διαρκῆς *de profundis*, ὅπως ὁ ἔχων ὀφθαλμούς,
 μὴ σκοπισθέντας ἔτι ὑπὸ τῆς μωρᾶς διακρίσεως
 μεταξὺ ἀστικῆς καὶ προλεταρίου ἐπιστήμης, βλέ-
 πει τὸν μεγαλειώδη ὅσον καὶ τραγικὸν ἀγῶνα
 πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ κόσμου ἐκείνου ἢ μᾶλλον
 πρὸς ἀνίδρυσιν νέου κόσμου ἀξιῶν καὶ μεταφυσι-
 κῆς, ἔστω καὶ μόνον ἐντὸς τοῦ στήθους ὑπάρ-
 χοντος. Ὅπως τὰ πνεύματα εἰς τὸν Φάουστ, τοι-
 ουτοτρόπως καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεωτέρου ἀν-

θρώπου, ὅστις φέρει ἀναντιρρήτως ἐν ἑαυτῷ μέρος τῆς φαυστείου ψυχῆς, ἤχει διαρκῶς ὁ ψιθύρος τῶν οὐρανίων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι παρορμῶσι πρὸς τὴν ἀναδημιουργίαν ἐκείνην. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σιγηλοῦ τούτου ψιθύρου κατέλαβε πάλιν τὸν νεώτερον ἄνθρωπον βαρύθυμος νοσταλγία πρὸς τὸ Ἐπέκεινα, πρὸς τὴν ἀπολεσθεῖσαν ψυχὴν, πρὸς τὰς κινδυνεύουσας ἀξίας, παραπλησία πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποῖαν αἰσθανόμεθα ἐνίοτε πρὸς τὸν ὠραῖον κόσμον τοῦ παραμυθιοῦ, τὸν ὁποῖον ἐζωγράφιζεν ἀκούραστος πρὸ τῶν ἀθῶων ὀφθαλμῶν μας ἡ καλωσύνη τῆς γηραιᾶς μάμμης. Τὴν νοσταλγίαν ταύτην τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου ἔζησεν ὁ Βάγνερ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ τραγικότητι καὶ καθ' ὅλα αὐτῆς τὰ στάδια. Ἀλλὰ διότι ἀκριβῶς ἠσθάνθη αὐτήν, διότι ἔζησεν αὐτὴν βαθέως, εὔρε τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος καὶ ἀνεκάλυψε τὴν ὁδὸν πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῆς. Διότι ἕκαστος εὐρίσκει ὅ,τι διὰ τὴν ψυχὴν του ζητεῖ, ἀρκεῖ ἡ ζήτησις αὐτοῦ νὰ εἶνε εἰλικρινῆς καὶ ἄδολος ὁ πόθος. Καὶ ὡς οἱ προφήται ἐκινουῦντο ὑπὸ ἐσωτερικῆς τινος ἀνάγκης νὰ ἐξαγγέλλωσιν εἰς τοὺς κοινοὺς θνητοὺς τὰς ἐν τῇ ψυχῇ των ἀποκαλύψεις τοῦ Αἰωνίου, τοιουτοτρόπως σπεύδει καὶ ὁ μέγας μουσουργὸς νὰ κηρύξη τὴν ἐν ἑαυτῷ ἀποκάλυψιν, ἣτις ἐχάρισεν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τὴν

εἰρήνην, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Τὴν ἀποκάλυψιν ὅμως ταύτην ἐξήγγειλε κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον, εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἰδικήν του· ἐδημιούργησε δηλαδὴ μεγαλειῶδες μουσικὸν δράμα. Ἐν τῇ μορφῇ τὴν ὁποίαν προσέδωκεν εἰς αὐτό, δεικνύει ὅτι ἐν ἐσκόπει ἀπλῶς νὰ κηρύξῃ τὴν νέαν ἀλήθειαν, ἀλλὰ νὰ γεννήσῃ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν τὰ αὐτὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν μακρὰν ζήτησιν καὶ τὴν τελικὴν εὔρεσιν τῆς ἀπολυτροῦσης ἀποκαλύψεως ἐδοκίμασεν ὁ ἴδιος. Τὸ μουσικὸν τοῦτο δράμα ἔπρεπε νὰ ἐπιδρᾷ ὡς θεία τις καὶ καταλυτικὴ λειτουργία, νὰ ἐξαίρη καὶ νὰ πλημμυρῇ τὰς ψυχὰς τοῦ πόθου καὶ τῆς βεβαιότητος τοῦ ὑπερκοσμοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ, ὅπως τὰ ἀρχαῖα μυστήρια. Ἡ λειτουργία αὕτη, τὸ νέον τοῦτο μυστήριον, εἶνε ὁ «Πάρσιφαλ», ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαγγέλλει μόνον τὸν θρησκευτικὸν πόθον τοῦ μεγάλου καλλιτέχνου, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συγχρόνως κρατίστην ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῶν ὅσων ἄλλοτε εἶπομεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἡ μεγάλη τέχνη, ὡς ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ θρησκείαι, τὴν γέννησιν αὐτῆς ὀφείλει εἰς τὴν θρησκευτικότητα, καὶ ὁμολογῶν εἰς τὸ κυριώτατον αὐτῆς γνῶρισμα, τὸν πόθον πρὸς ἀπολύτρωσιν.

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀθα-

νάτου τούτου ἔργου καὶ τὴν ἔρευναν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ὁ συνθέτης αὐτοῦ θέλει νὰ κηρύξη δι' αὐτοῦ, εἶνε ἀνάγκη πρὸς βαθύτεραν καὶ πληρεστέραν αὐτοῦ κατανόησιν τὸ μὲν νὰ πραγματευθῶμεν τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν φύσιν τῆς ἀπολυτρώσεως, ἣ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν πόθον καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Βάγνερ, τὸ δὲ νὰ ἀναλύσωμεν τὴν ψυχὴν τοῦ μεγάλου μουσουργοῦ, συνεξετάζοντες καὶ τὰς ἐπ' αὐτὸν ἐπιδράσεις, τὸ δὲ τέλος νὰ ἐκθέσωμεν συντόμως τὸν μῦθον, ὅστις ἐχρησίμευσεν ὡς βᾶσις τοῦ μουσικοῦ δράματος.

Β'

Καί ἐν πρώτοις ἄς ἴδωμεν τί εἶνε ἀπολύτρωσις. Ὅτι ὁ κόσμος παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον θλίψεις, ὅτι τὰ ψυχία τῆς χαρᾶς εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἠναγκασμένος νὰ πληρώσῃ διὰ πολλῶν δακρύων, εἶνε βεβαίως ἐκ πείρας γνωστόν. Ἐντεῦθεν γεννᾶται ὁ πόθος ὅπως ἀπαλλαγῶμεν ἀπὸ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ δεινῶν, ὅπως ὑπερνικήσωμεν αὐτά· ὁ πόθος οὗτος εἶνε πόθος πρὸς ἀπολύτρωσιν. Ὡσαύτως ἡ ἀδυναμία ἡμῶν ὅπως λύσωμεν τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, τὰ ὅποια κατατρύχουσιν ἡμᾶς, ἡ συναίσθησις ὅτι ἡ γνῶσις ἡμῶν εἶνε ἐλλιπής καὶ ἀπὸ μέρους γεννᾶ ἐντὸς ἡμῶν τὸν αὐτὸν πόθον· πόσον δὲ ἰσχυρὸς εἶνε οὗτος δεικνύει εἰς ἡμᾶς ὁ Γκαίτε ἐν τῷ Φάουστ, ὅστις πειρᾶται τέλος νὰ ἀπολυτρωθῇ διὰ τοῦ θανάτου. Ὁ πόθος οὗτος πρὸς ἀπολύτρωσιν προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν δύναμιν ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ θρησκευτικῇ σφαίρᾳ. Ὅταν ὁ Θεὸς ἀνυψωθῇ εἰς κεφάλαιον καὶ σύμβολον παντὸς ἀγαθοῦ καὶ τελείου, ἡ ἀπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' αὐτοῦ πολλαπλασιάζεται, ὁ δὲ κόσμος, τοῦ ὁποίου μέ-

ρος ἀποτελεῖ καὶ ὁ ἄνθρωπος, διαγινώσκεται σαφέστερον ὡς τὸ ἐμπόδιον τὸ ἱστάμενον μέσον μεταξὺ τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν τείνοντος ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν ἀπροσίτῳ φωτὶ οἰκούσης θεότητος. Διὰ τοῦτο θεωρεῖται ἀπατηλὸν φαινόμενον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὄντως ὄν, ἀποτέλεσμα πλάνης, παροδικόν τι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ αἰώνιον εἶναι, ἢ ἁμαρτία αὐτή. Ἐντεῦθεν γαίνονται πάλιν ἰσχυρότερος ὁ πόθος πρὸς ἀπολύτρωσιν, οὐχὶ ὅμως μόνον ἀπὸ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ δυστυχίας, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἀπὸ τοῦ κόσμου ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ παροδικοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας. Ὁ πόθος οὗτος ἐξηυγενίσθη πρὸ πάντων καὶ ἐνισχύθη ἐν τῷ Χριστιανισμῷ διὰ τοῦ ὁποῖου ὄχι μόνον ἡ ἐννοια τοῦ Θεοῦ ἀποβαίνει ἐντελῶς ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ ὡς σκοπὸς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου τίθεται ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος.

Ἄδυνατων γὰρ προσεγγίση εἰς τὸν οὕτω νοούμενον Θεὸν ὁ ἄνθρωπος, συναισθανόμενος τὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ ὅπως τηρήσῃ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας περιβάλλει διὰ τοῦ κύρους τοῦ μεταφυσικοῦ, διαγινώσκων τὴν ἀπόστασιν ἢ ἑποῖα χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἰδανικῶν, ἅπερ ἐξ ἀντιθέσεως ἀκριδῶς πρὸς τὸν κόσμον ὠνειρεύθη, προστρέχει εἰς τὸν Θεὸν ὡς τὴν μόνην σωτηρίαν,

ἐξαρτᾷ ἑαυτὸν ἐκ τοῦ ἀνωτέρου κόσμου καὶ εὐρίσκει ἐν τῇ πίστει ταύτη εἰς τὸ ἀνώτερον καὶ ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι τὰ πάντα θὰ ἀναγεννηθῶσι διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ γαλήνην καὶ τὴν ἀναγκαίαν δύναμιν πρὸς τὴν ζωὴν. Ἡ θρησκευτικὴ αὕτη κατὰστάσις τῆς ψυχῆς, ἣ ὁποῖα γίνεται αἰσθητὴ ὡς ὑπερνίκησις τῶν ποικίλων ἀντιφάσεων ἡμῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὸν Θεόν, καλεῖται ἀπολύτρωσις. Ἀποτελεῖ δὲ αὕτη τὴν βαθυτέραν φύσιν καὶ τὸν σκοπὸν πάσης, ἀνωτέρας τοῦλάχιστον, θρησκείας. Διὰ τοῦτο οὐ μόνον ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ μεγάλαί θρησκευτικαὶ προσωπικότητες ἐμφανίζονται ὡς διδάσκαλοι ἢ ὡς κήρυκες τῆς ἀπολυτρώσεως ἢ ὡς φορεῖς αὐτῆς, μετὰ τῆς βαθείας πεποιθήσεως ὅτι κέκτηνται αὐτήν.

Ἄλλ' ἐνῶ πυρὴν καὶ σκοπὸς εἶνε κοινοὶ εἰς τὰς διαφόρους θρησκείας, διαφέρουσιν αὐταὶ κατὰ δύο τινά: Πρῶτον ὡς πρὸς τὸ κακόν, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου θέλουν νὰ ἀπαλλάξουν τὸν ἄνθρωπον, καὶ δεύτερον ὡς πρὸς τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα ἐφαρμόζουν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπαλλαγῆς ταύτης. Ὁ βουδισμὸς λ.χ., στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀπαισιοδοξίας, ἣ ὁποῖα ἐμφανίζει τὸν κόσμον ὡς τι ἀπολύτως κακόν, κηρύττει τὴν ἀπὸ τοῦ βίου ἀπαλλαγὴν.

διότι, ὡς λέγει ὁ Βούδας, τὰ πάντα εἶνε κακὰ, ἡ γέννησις, τὸ γῆρας, ὁ θάνατος, ὁ χωρισμὸς ἀπὸ τῶν φιλητάτων, ἡ μὴ ἐπίτευξις τοῦ ποθουμένου. Ἀπὸ ὅλα ταῦτα τὰ κακὰ θέλει νὰ ἀπελευθερώσῃ τοὺς ἀνθρώπους. Αἱ ἰδέαι ἑμῶς αὐτοῦ δὲν ἐνέχουσιν ἠθικὸν χαρακτῆρα. Τὴν μεταξὺ βούλεσθαι καὶ δύνασθαι ἀντίφασιν, τὴν ἀντίθεσιν τῶν αἰσθήσεων πρὸς τὸ καλύτερον ἡμῶν Ἐγώ, τὴν ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ ἰδανικοῦ ἀπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, οὐδόλως λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν. Τὸ κακόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου θέλει νὰ ἀπολυτρώσῃ ἡμᾶς, εἶνε τὸ φυσικὸν κακόν. Τὰ δὲ μέσα; Ἀφοῦ ἡ ζωὴ καὶ ὁ κόσμος ἐν γένει εἶνέ τι κακόν, αἰτία τῶν ἐν αὐτοῖς δεινῶν εἶνε ἡ πρὸς τὴν ζωὴν δίψα. Κατὰ συνέπειαν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ κόσμου σημαίνει ἄρσιν τῆς ἐπιθυμίας πρὸς τὴν ζωὴν, νέκρωσιν τῶν αἰσθήσεων, ἄσκησιν καὶ ἀποξένωσιν ἀπὸ παντὸς ἐγκοσμίου. Τοιουτοτρόπως μόνον κατορθώνει ὁ ἄνθρωπος τὸ Νιρβάννα, τὴν ἀπόλυτον ἡσυχίαν, ἡσυχίαν βαθυτέραν καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου.

Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κόσμον, ἰδίᾳ τὸν δημόσιον βίον, εὐρίσκεται ἡ θρησκευτικότης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ. Καὶ ἐνταῦθα βάσις ὑπόκειται ἡ ἀπαισιοδοξία, ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐμπειρίας εἶνε ψευ-